

En vestfynsk fæstebonde

Peder Madsen, Munkgårds optegnelser 1744–98¹

Af *Karl Peder Pedersen*

Indledning

Fra Fyn findes yderst få bondeoptegnelser fra 1700-årene. I 1984 blev den lille samling forøget med en til, idet der dukkede nogle hidtil ukendte notater op. Det drejer sig om optegnelser fra fæstegårdmanden Peder Madsen i Munkgårde (Rørup sogn, Vends herred) under Stamhuset Erholm-Søndergårde².

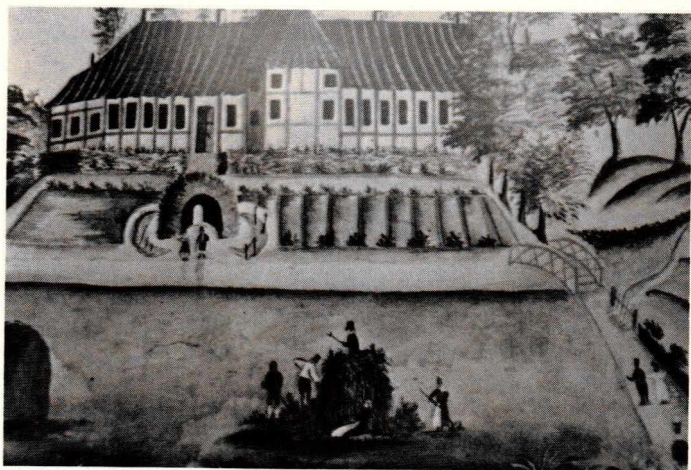
Indtil 1664 ejedes de 3 Munkgårde af Sct.Knud Kloster i Odense, – deraf kommer navnet! 1664–82 tilhørte de landsdommer Jens Lassen, der fik sit gods konfiskeret i begyndelsen af 1680'erne pga. bedragerier. Fra 1682 til 1720 var Kronen ejer, hvorefter Frederik d. 4. i forbindelse med omlægningen af det fynske rytterdistrikt solgte gårdene til Jens Lassens søn, kaptajn Frederik Lassen, der samtidig købte herregården Jerstrup på Nordfyn. Munkgårde lå imidlertid alt for langt væk fra Jerstrup til, at der kunne gøres hoveri, og derfor solgtes de i 1729 til amtmand Hans Simonsen, der ejede den nærvedliggende herregård Erholm. Dermed kom gårdene til at indgå i et godskompleks med vokseværk, og først ved overgangen til selveje i 1850'erne ophørte forbindelsen til det, der da var blevet til Stamhuset Erholm-Søndergårde³.

Hvem var Peder Madsen?

Optegnelsernes ophavsmand blev født på gården i 1715, som søn af dens daværende fæster Mads Pedersen og hustruen Maren Nielsdatter. Han var yngste søn i en flok på 5. Om opvæksten i 1720'ernes og 1730'ernes kriseår ved vi intet, men

---

Karl Peder Pedersen, f. 1952, cand.mag. 1981 (historie og geografi), p.t. ansat ved Kunstakademiet (Tranquebarprojektet). Har publiceret *Vestfynske fæstebønder*. Odense 1984.

Erholm omkring 1800.

han må i de år have lært at læse og skrive hos degnen i Rørup. Disse færdigheder gjorde han senere i livet god brug af, og formentlig var det noget han satte pris på. I hvert fald lovede han ved skifterne efter sine to første koner (1755 og 1766) at give børnene »Klæde og Føde samt Skoelegang og anden Christlig Fremdragelse og Education«.

Da moderen døde i 1749 var den ældste søn skovfoged i Ueberud på Ryttergodset, og den anden bror, Jesper, havde netop året før ægtet sognefogedens enke i Dybmose, og derved var han blevet gårdmand på en ret stor gård. Faderen Mads Pedersen, der i 1749 var 66 år gammel, overdrog derfor fæstet til Peder, der tjente hjemme. Fæstebetingelserne gik ud på, at han skulle betale $\frac{1}{2}$ tønne (65 kg) smør og 12 skæpper (24 pund) humle i landgilde; gøre fuldt hoveri; betale et vist antal rigsdaler i indfæstning; og ellers forholde sig hørig og lydige, som en god fæstebonde. D. 7. april 1750 beseglede Peder Madsen med sin underskrift dette, og som mand på gården kunne han nu gifte sig.

I de næste 50 år styrede han gårdens drift, og døde 87 år gammel i 1802. Han tilhørte en sejlvet slægt; faderen blev også 87 år (død i 1770) og sønnen Anders Pedersen levede i 94

år, inden han forlod denne verden. Først i 1793 begyndte den da 78-årige Peder Madsen at tænke på pension. Der blev indgået en fæsteakkord med godsejeren på Erholm til fordel for sønnen Anders, som dog først skulle overtage gården, når faderen var død eller ønskede at afstå. Det skete først i slutningen af 90'erne⁴. Allerede inden Peder Madsen blev gårdmand, var han begyndt at gøre notater. Hvad der satte ham i gang, kan vi ikke vide, men meget tyder på, at det var chokket over den aldræbende kvægpest, der i 1745 med ét bortrev gårdens store besætning på 15 kreaturer. Særlig det, der angik livet som bonde, optog ham. Dårligt vejr, hårde vintre, misvækst og kvægpest truede gang på gang udkommet, og næsten hver gang skrev han om det. I denne artikel vil jeg udfra optegnelserne skildre Peder Madsens liv som bonde, og dermed prøve at opridsse et billede af en vestfynsk bondes eksistensbetingelser i sidste halvdel af det 18. århundrede.

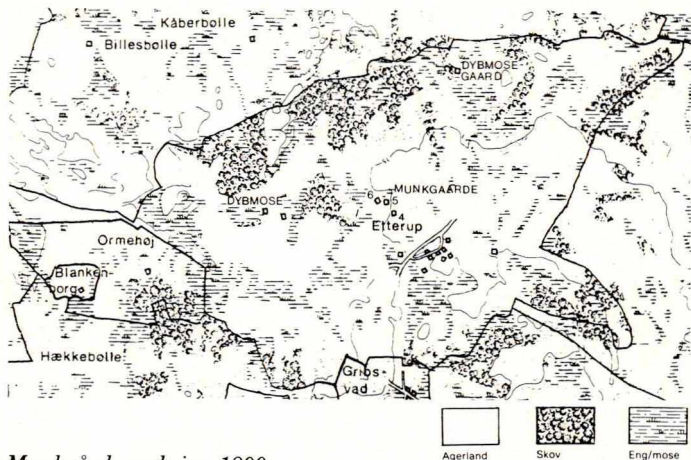
Munkgårdes beliggenhed og landbrugsressourcer

Munkgårde var ikke nogen selvstændig landsby, men en gårdgruppe på 3 i den nordvestlige ende af Etterup. Området er en del af det dødisprægede landskab, som er karakteristisk for Vissenbjergområdet (Se kortet). Kuperede former med mange huller og dale, samt meget varieret jordbund er typisk her, hvor skoven har bredt sig til ret sent op i middelalderen. Etterup med Munkgårde og Dybmose er en sådan *skovbygd*. I 1682 var 51% af jorden opdyrket, resten var skov, eng, mose og overdrevsarealer. Opdykningsprocenten var høj for en skovbygd, og det viser, at bønderne havde gjort en stor indsats for at udnytte agerbrugsressourcerne i tiden forud.

De tre Munkgårdebønder dyrkede en mark for sig selv, her var der 100 agre; desuden havde de lod i Etterups bymarker på lige fod med de øvrige bønder. Ialt havde bønderne i Munkgårde hhv. 86, 82 og 68 agerstrimler at holde styr på, foruden eng- og skovarealerne samt humle- og frugthaverne.

Jordbunden var ikke særlig god; det meste blev i Matriklen af 1688 takseret til middelmådig boghvede- og blandkornsjord, som lå langt nede på boniteringsskalaen. I 1769 noteres om Peder Madsens gård, at kornudsæden var 15 td; høvlen 20 læs, og græsningsskapaciteten 6 heste og 6 køer samt ungvæg

Munkgårde omkring 1800

Kortet viser Etterup ejerlav, rekonstrueret ud fra udskiftningskortene.

Peder Madsen boede på gården matr.nr. 6.

Kilde: Historiske forhold i Årup Kommune, side 109. Fyns Amtskommunes landsbyregistrering, 1983. Gengivet med Amtskommunens til-ladelse.

og får. Desuden fandtes god gærdselsskov og tørveskær, således at gården var forsynet med alle nødvendige landbrugsressourcer⁵.

Munkgårdeområdet var ikke et sted, der var velegnet til kornproduktion i stor målestok, dertil var jorden for dårlig og fugtig. Derimod egnede det sig fortrinligt til kvægvavl. Denne kom sammen med humlen til at spille en særdeles vigtig rolle. Et synligt udtryk for dette var den landgildeændring, som blev foretaget i 1730'erne. Indtil da havde fæsteren udover $\frac{1}{2}$ td. smør ydet 1 fodernød (1stk. kvæg, som ejes af godsejeren, men fodres hos fæsteren), 2 td. havre og 21 skilling. Det ændredes til 24 pund humle. Munkgårde var altså mere en »kvæg- og humlegård« end en korngård.

Vejret

Peder Madsen beskæftigede sig tit med agerbruget, og det er kun naturligt, for det var herfra det daglige brød skulle

komme. Nu afgang udbyttet desværre ikke alene af hans egen ihærdighed. Tit kunne dårligt vejr true kornet på marken og vanskeliggøre såning og høst. I sådanne vanskelige år fulgte Peder Madsen omhyggeligt vejret, og noterede ofte, når der skete forandringer.

Om vinteren 1769/70 skriver han:

»til tilstundende aar 1770 kom et stort sneefog anden Juledags aften, og Varede i to ganske døgen, at mange Mennesker blev Paa Marcken.«

Fra begyndelsen af marts 1770:

»i same dage kom saa sterk en Vinter med frost og snee, at baade Brød og øl frøes, at mand Maate læge det intil kackelovnen, og Vi kunde icke uden lidet begynde at Pløye d. 6. april, det Var det allerførste Vi kunde begynde, enda laa sneen høyt Ved gierderne, og dalene var fulde.«

Vinteren 1770/71 var også hård. Peder Madsen fortæller:

»samme aar blev Vinteren stese Varende med frost og nogen snee, og Var ikke toe dages tøveyr fra Nytaars dag og intil Palme søndag, da der kom et stort sneefog, og Varede i 3 dage og frøes sterckelig, og Vi kunde icke Pløye inden d. 19. april, det Var ikuns lidet Ved Ryckene, enda laa sneen i alle dale og gierter. frosten Var icke af Jorden at mand kunde Pløye allestes inden 8tende Mayi, og d. 8. May saae ieg 7 tdr og 2 skp. hafre en dag i kircke marken.«

– og om 1772:

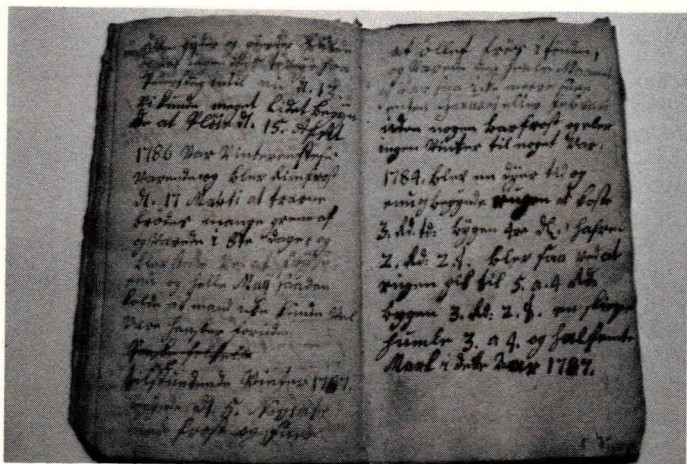
»1772, d. 1. Marti, som Var fastelavens Søndag om aftenen, da torede og lysnede det og Noget derefter kom en sterk Vinter med frost og snee.«

Vinteren 1774/75 beskrives således:

»tilstundende Vinter til 1775 begynde d. 5. November med nogen snee og frost, at øllet kunde frys i tønden i en elleve a tolv dage, Var saa ligesom tøveir to dags tid, begynde saa igien at snee og fryse til en 8te dage efter hellig trekongersdag, kom saa Nogle dages sterk frost, blev siden tõe Væir indtil d. 25. Martius; begynde saa med nogen store snee-Kugle og saa lidet frost ogsaa temmelig megen snee gik saa straxen af igien.«

Vinteren 1781/82 omtaler Peder Madsen, fordi han om foråret skulle opføre et nyt stuehus, og derfor skulle han helst starte med skovningen så tidligt som muligt.

»Nu begynde Vi at huke d. 6. Martius, som var 1782, kom

Peder Madsens optegnelser s. 26–27.

saa Vinter, Vi maate holde ope i otte dage, og blev stese Ved at snee og fryse intil d. 28. *marts*, som var skiertorsdag.«

Den kolde vinter 1785/86 får en lang omtale:

»1785 kom Vinteren en 3 uger før Juul og frøs meget lemfældig og ievnt snee indtil efter kyndelmise; blev saa i stærker og stærker med frost og snee indtil d. 2. April, da kom et stort sneefog og fylde alle gyder og gierder fulde, og Var ingen dags tøveyr fra Pedersdag (22. *februar*) intil nu d. 13. Vi kunde meget lidet begynde at pløie d. 15. April.

1786 Var Vinteren steseVarende og blev Rimfrost d. 17. Marti, at træerne brødes mange grene af, og Varede i 8te dage, og blev stese Ved at fryse enu, og helle May saadan kolde, at mand icke kunde Vel Være handsker foruden.«

– og om vinteren 1787/88:

»tilstundende Vinter 1787 begynde d. 5. November med frost og snee, at øllet frøs i tønden og Varede den heele Maa-net, og Var saa icke meere snee enten Januari eller Febvari uden nogen barfrost, og eler ingen Vinter til noget Var.«

Endelig omtaler Peder Madsen et uvejr i 1792:

»1792 Noget før Juul kom saa sterk et Veyr, at træerne brødes op med Rode helle hualter i skovene, og laa som slagtede faar.«

Agerdyrkningen

Udover vejriagttagelserne findes, som allerede bemærket, spredte notater om markarbejdet og kornavlens, og også her må man gå ud fra, at der på en eller anden måde er tale om noget ekstraordinært, f.eks. enten usædvanlig sen eller tidlig høst.

Om 1757 skriver Peder Madsen:

»Aar 1757 hafde Vi alt Vort Korn inde undtagen bogVeden d. 16. Augusti ... Korn af 1757 med tinden er 32 tønnder rug, 5 tønnder byg, 32 tønnder havfre, 14 tønnder bogV.«

Dette høstresultat er det eneste Peder Madsen fortæller om. Er det nu fordi, det er særligt stort eller særligt lille? Det siges nogle steder, at 1757 var et misvækstår; og ifølge forvalteren på Vemmetofte skyldtes det, at juli blev meget varm og tør, og dermed spolerede det, der tegnede til en rig høst. I Munkgårde kan tørken ikke have nået at skade kornet, for den samlede avl på 83 td. korn ligger langt over det, der i 1791 oplystes at være en middelhøst (57td.). 1757 må altså have været et rekordår⁶.

Høstudbyttet kan sættes i relation til dels de udsædstal, som synsforretningen i 1769 oplyste, og dels den fordrede såsæd i skiftet efter Peder Madsens første kone i 1755. Foldudbyttet bliver da:

Rug	:	5,3 fold	(mangler)
Byg	:	5,0 fold	(2,5 fold)
Havre	:	5,3 fold	(3,8 fold)
Boghvede	:	14,0 fold	(4,7 fold)
Gennemsnit	:	5,9 fold	(3,9 fold)

(Tallene i parantes er beregnet ud fra skifteoplysningerne)

Kunne 1757-høstresultatet dække gårdens nødvendige kornudgifter? Fra de indhøstede 83 td. fragik en tiendedel til tiende, 2-3 td. til skattekorn, 15 td. til såsæd og omk. 40 td. til fødekorn⁷. Det bliver ialt 65 td; - der har altså været et overskud på knap 20 td. Blev alt solgt, ville det kunne indbringe 30-35 rdl. i 1757-priserne.

I 1762 noteres:

»i dette samme aar lagde (*skal være: hafde*) Vi ecke Vor bogVede føren 5 dage efter Michelsdag (29. september).«

Om 1778/79, 81 og 94 berettes:

»1778 hafde Vi Vor Rug tilsaad d. 17. october, om andet aaret hafde Vi Rugen tilsaadet d. 15. october ...

1781 begynde Vi at høste d.3. Augusti ...

1794 havde Vi alt Kornet inde d. 13. Augusti undtagen Bogveden.«

I 1794 var det bemærkelsesværdige ikke høstens størrelse, men et enkelt boghvedeaks. Kammerjunker Cederfeld de Simonsen på Erholm fortæller 20 år efter:

»I 1794 havde Gaarmand Peder Madsen i Mongaarde 900 boghvede Korn paa et Ax, allene ved Guds allernaadigste forsorg og forsyn.«⁸

Peder Madsens notater lader os ane gårdens dyrkningscyklus. I oktober sås rug, i slutningen af april byg og havre, og høsten falder i august. Pga. manglende dræning gik der om foråret lang tid, før jorden var tilstrækkelig tør. Vårsædens væksttid blev derfor ofte kort. Regnvandet forsvandt dengang ikke så let som nu, hvor det i rør ledes væk fra jorden og tilbage til havet. Overalt fandtes der derfor vandfyldte huller og enge, og jorden var i sig selv meget vandholdig. Det resulterede i, at den om vinteren blev meget kold, hvilket betød en forsinkelse af foråret. Vandproblemet var centralt i datidens landbrug, og man prøvede derfor også, så godt man kunne, at slippe af med vinterhalvårets overskudsvand. De højryggede agre, hvor dalene (renene) mellem dem tjente som afvandingsrender, var helt uundværlige. Den største ulempe ved dem var, at de gav uensartede vækstbetingelser. Peder Madsen omtaler problemet flere steder, mest tydeligt i 1771, hvor han kunne begynde at pløje på ryggen d. 19. april, mens jorden ud mod renene først var tjenlig til ploven d.8. maj. Det er ikke så sært, at foldudbyttet under disse forhold, ikke blev særlig stort!

Udskiftningen

I slutningen af 1700-årene blev der foretaget omfattende ændringer af landbruget. En af de vigtigste var udskiftningen, hvorved den eksisterende markstruktur med de mange små agre blev ophævet, og i stedet fik hver bonde sin jord samlet på

få steder. Peder Madsen fik i stedet for de knap 100 småagre jorden samlet på 4 steder. Det var på længere sigt en kæmpe fordel, men i øjeblikket kostede det penge. Først skulle hele bymarken opmåles af en landmåler:

»1782, d. 14. Augusti begynde Vi at Maale Jord til Etterup og Muncgaarde, og Ieg har nu givet 2 Rdl, d. 19. Augusti, og atter 2 Rdl.«

Nu gik der nogle år, hvor der ikke skete mere, især fordi man måtte vente på linieføringen af den projekterede hovedvej over Fyn.

I 1787 syntes bønderne, at de havde ventet længe nok, og anmodede i et brev om, at vejføringen snart måtte blive udstukket, så de kunne få deres udskiftning afsluttet. Henvendelsen synes at have sat skub i tingene, for året efter noterer Peder Madsen:

»Nu 1788 blev det alvore, og Ieg gav til lankommisægere 2 Rdl. 2 Mk. 9 sk; skriver toe Rixdaler, toe marck og ni skiling, og til langmaaleren 25 Rdl og 3 Mk; og var afdeelt en fire ugers tid før Juul, og kom saa sterk Vinter.«

Efter at høsten var overstået, blev den nye markfordeling gennemført, og skellene markeret med pæle i marken, hvorefter indhegningen kunne begynde. Dermed indledtes en ny epoke i Munkgårdes historie.

Priser på Landbrugsvarer

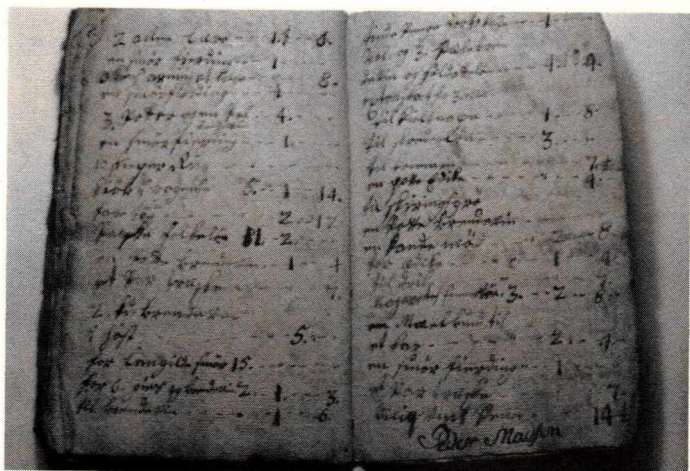
Kornpriser har altid interesseret bønder. I Peder Madsens notesbog kan vi dog kun læse om dyrtiderne.

Det første dyre år han omtaler er 1758:

»samme aar koste en skepe Rug 3 Mark, en skiepe byg 2 Mark og 2 sk, en skepe hafre en rix Mark, en skiepe bog Vede 2 Mark.«

Næste gang priserne steg usædvanligt meget var i 1770'ernes begyndelse:

»1770 begynde den dyre tid, at en skepe Rug koste haltrede, 3, halfterde og 1 4re Marck, og Bygen 28 sk; 2 M; 2 M og 4 sk; og 2 M og 8 sk. en skiepe hafre 16 a 20 a 28 sk; og Bog hvegryn 5

Peder Madsens optegnelser s. 42-43.

M; og varede endnu 1773. Nu 1774 kunde Vi (sælge/købe) Rugen for 24 sk. skp; og bygen for 16 sk; hafren 8 a 10 sk. Bog-Veden for 10 a 12 gryn.«

Igen høje priser i 1784-7:

»1784 blev en dyster tid og enu og begynde rugen at koste 3 Rd. td. bygen 4re Rd; hafren 2 Rd. 2 mk; blev saa Ved at rugen gik til 5 a 4 Rd; bygen 3 rd. 2 mk; en skiepe humle 3 a 4 og halfemte Mark i dette Aar 1787«.

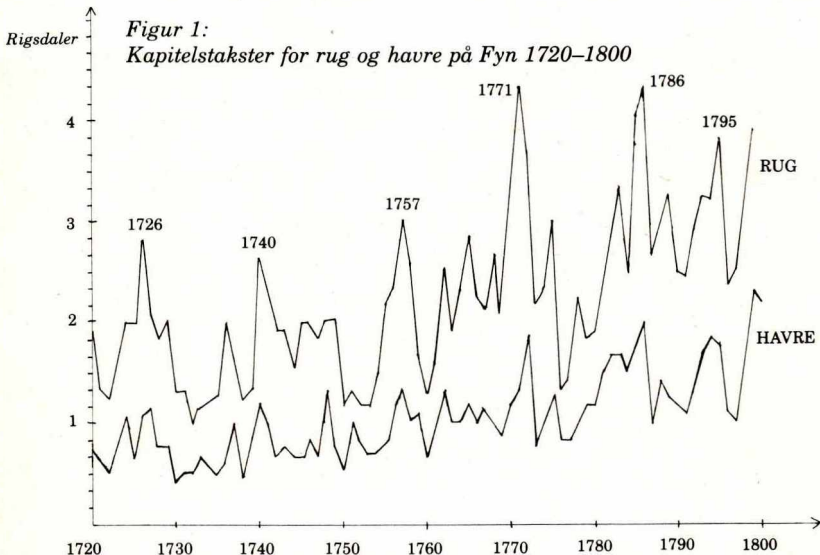
I Figur 1 (s. 28) er de fynske kapitelstakster for rug og havre afbildet, og her ses ogsaa de dyrtider, Peder Madsen omtaler.

Humleavl

Flere steder på Vestfyn blev der dyrket humle, bla. i Munkgårde og Dybmose. »Paa Hommerlhaver legger Bonden meest Fliid, som nest hans Gressning giver ham sin beste Interesse, dog feyler de ofte«. Sådan skrev ejeren af den nærliggende herregård Billesbølle i 1743⁹.

Humle er en sart plante, som kræver omhyggelig behandling. Det er særligt vigtigt at beskytte den mod de kolde nor-

Kilde: Statistiske Meddelelser, 4. rk., 15. bind. 1904.

Note: Kapitelstaksten var den pris, som fastsattes af stiftøvrigheden efter indberetninger fra bl.a. præsterne i januar det følgende år. D.v.s. 1757-kapitelstaksten er fastsat i januar 1758, og afspejler prisniveauet på det tidspunkt.

den- og vestenvinde, og bedst var det, hvis humlehaven kunne anbringes på en sydskråning, der lå godt i læ. Disse betingelser kunne i vid udstrækning opfyldes i Munkgårde og Dybmose.

I 1682 havde de 3 Munkegårdebønder hhv. 20, 50 og 100 humlestænger i deres humlehaver. I Peder Madsens gård stod 50 stænger. Omk. 1730 blev humlen, som før omtalt, landgildeydelse, og det kunne tyde på, at dens rolle i gårdenes økonomi var blevet vigtigere¹⁰.

Især Brenderupegnen var kendt for sin humle. Kærsgårds ejer fortæller i 1743, at i de år, hvor humlen svigtede, var mange bønder ikke i stand til at betale skat, og nogle kunne ikke engang levere landgilde. I frugtbare år var indtjeningen derimod så god, at restancerne kunne bringes ud af verden.

Humleavlens betydning for bondeøkonomien var noget mindre i Rørup sogn, fordi haverne her var mindre¹¹. Peder Madsen fortæller kun lidt om humleavl. Første gang er i 1761:

»1761 Regnede det KyndelMisNat, og siden i Februari Maa-
net, hvorom siges, at icke skulde blifve humle.«

Senere føjede han til:

»og er icke sant.«

Peter Madsen forholdt sig åbenbart kritisk til vejrvarsler!

Først 18 år senere er der igen nyt fra humlehaven:

»1779 den 6. September begyn Vi at Pluke humle; om andet
aaret begynde Vi at Pluke den 18. og var afluket d. 22.«

Humleavlens størrelse skriver Peder Madsen desværre ikke
noget om, men et sted oplyser han; at humleprisen steg fra 3
mark i 1784 til 4½ mark i 1787, dvs. fra 2 til 3 rdl. pr lispund¹².

Ifølge Begtrup kunne humlehaver i Rørup sogn i et *godt år*
producere 30–40 lispund, det giver med en pris på 2 rd. 60–80
rd. Herfra skal trækkes 15–20 rd. til landgilde, tiende, hum-
lestænger og eget forbrug, men tilbage bliver alligevel et pænt
overskud på 45–60 rd.

Begtrups høsttal giver et indtryk af den bedst tænkelige si-
tuation. Nu var humlen, som før nævnt, en sart sag, der kræ-
vede god pleje og først efter 3 år bar frugt. Gennemsnitsind-
tægten er derfor mere interessant, men den kan være sværere
at få fat på. Til hoveriefterretningen i 1791 oplyste Peder Mad-
sen, at han årligt solgte humle og gærdsel for 14 2/3 rd. Dette
tal er uden tvivl en hel del lavere end den virkelige indtægt.
Derfor er der al mulig grund til at tro, at humleindtægten har
udgjort mindst 15–20 rdl. om året i begyndelsen af 1790'erne¹³.

Kvægpesten 1745–49

I 1744 havde Mads Pedersen en stor besætning på 15 krea-
turer. Men den skulle han ikke få lov til at beholde længe. I
1745 kom den frygtede kvægpest til Fyn, og den gik ikke
udenom Munkgårde!

Kvægpesten var en meget voldsom infektionssygdom, som
gav betændelse i slimhinderne. Dyrene fik høj feber, der kom
et pusagtigt udflod fra næse og øjne, og senere stødte tarmbe-
tændelse og diarre til. I løbet af 3–8 dage døde de syge dyr, for
dødelighedsprocenten var 95. Sygdommen gjorde med Hol-
bergs ord »rent bord«.

Pesten udbredtes kun ved direkte berøring, og derfor var
den ikke så smittefarlig, som mund- og klovsygevirus, der jo

som bekendt kan transporteres af luften over store afstande. Når kvægpesten alligevel blev så katastrofal skyldtes det, at man om efteråret satte alle kreaturer ud på fællesgræsning på stubmarkerne, og dermed fik smitten fri bane¹⁴. I 1744 hærgede pesten Nordtyskland og i begyndelsen af 1745 nåede den Hertugdømmerne. Med indførselsforbud, sundhedspas og strandvagt prøvede man at hindre, at sygdommen kom over Bæltet, men forgæves! I maj blev den konstateret på Brahetrolleborg, og den bredte sig i løbet af de følgende måneder over hele øen. 21.000 fynske kreaturer døde i 1745, og året efter led 34.000 samme skæbne. Om efteråret nåede kvægpesten til Rørup sogn. Peder Madsen skriver herom:

»1744 Var seet en stor kommeet, som lod sig see en to ugers tid først i aaret, og nedgik i NordVest, og Aaret der efter 1745 begynde qwæg Sygen her i fyen; Vi miste alt Vort og beholde ingen af 15, som Vi hafde lagt paa Vinter, og Vor Nabo icke heller, som hafde 17; det gav sig saa ynckelig at Jamer var at høre, og stinkede slemmelig; lidet før Juul begravede Vi 7 en dag; hen Ved Kyndelmise fik Vi et par køer fra Dybmose; en fra le (*endelsen mangler*); en Ryche Mosse, og Vi kiøbte en i Væde; disse hafde Vi en fire ugers tid, saa døde de ogsaa, saa hafde Vi intet igien før Christi himmelfarts dag, da gav Niels Jespersen os en i hofhavren, og vi fik en at leye af anders mickelsen i Dybmose; Jens Nielsen i skralen gav os en liden sortspieylet Qvikalf, Christian peder sen i Bremmerod gav os en sorthielmet dito 1748. sygen kom saa om igien og Vi miste en sortRycket Qvie, som Vi hafde kiøbt ved Vissenbiereg kirke, da hand var en kalfQui, og døde alle helgens da 1749.

Vi miste en om andet aaret 1751, dette varede i 6 aar, og på 7de.«

Den sekshalede komet

Først kan man bemærke, at Peder Madsen også har set Klingenberg's komet, som kom tilsyne på himlen i dec. 1743 og forsvandt i februar 1744. Den var meget stor, og ydermere havde den 6 haler, som gjorde den til 1700-tallets mest omtalte. Holberg omtaler den »forfærdelige« komet i sin betænkning over kvægsygen, men afviser at den skulle være et varsel om kom-

mende tiders ulykker. Allerede før den lod sig se, florerede kvægsygen nemlig i Holland og Tyskland, så med mindre man ville hævde, at kometen havde taget fejl af sin marschrute, eller at den havde forestillet sig vejen længere end den var, måtte enhver sammenhæng mellem komet og kvægpest afvises. Holberg stod nok relativt alene med det synspunkt¹⁵. Præsterne og almuen så anderledes på den sag. Biskop Brorson opfattede helt klart pesten som Guds straf. I sin landeplagesalme fra 1745 siger han: »Herren vil nu til at slaae, Luften er det første Riis(v.6)«. Mon han her hentyder til den 6-halede komet? Peder Madsen skriver ikke direkte at kometen er Guds varsel, men det har han sikkert ment.¹⁶.

Kreaturhold og kvægpest 1749–71

Ved kvægpestkatastrofen havde Mads Pedersen ikke alene mistet en besætning, hvis værdi svarede til omk. 60 rd; men han gik også glip af en årlig indtægt på 25–35 rd. fra smørsalget alene¹⁷. Det er derfor ikke overraskende, at genetableringen af kvægbesætningen måtte blive det vigtigste mål for Peder Madsen, da han overtog gården. Og det gik egentlig ret hurtigt; allerede i 1755 stod der 12 kreaturer i stalden, men en truende skygge lurede i horisonten, for selvom kvægpesten var forsvundet fra Fyn, var den langtfra udryddet, og den ventede kun på, at en tilstrækkelig stor bestand af ikke-immune kreaturer skulle fremkomme, så ville den igen, »ligesom en Støver udi alles Vraaer og Vinkler efterleede alt det Qvæg, som den tilforn ikke har angrebet.« (Holbergs epistel 468)

Det skete i 1762!

Peter Madsen beretter:

»same aar kom qvægsygen her til landet igien, og begynde i skrilling og paa bileshafve; Vort blev sygt nogle dage før høst og døde saa i høsten det alt sammen uden en liden sort Ryc-ket Qvie.«

Endnu engang stod Peder Madsen på bar bund, og det var han ikke ene om. Alene på Erholm-Søndergårde godser døde 800 kreaturer¹⁸.

Et par år efter vendte sygen tilbage. I juli 1765 rapportere-

des det første døde kvæg på Krengerup, og i marts det følgende år fik Peder Madsens få kreaturer sygen:

»(Marts 1766), og samme dage kom Qvægsygen til os i gien, og Vi miste toe kiør og en aarings kalf, og en Vi kalve Qvie 1 aar, en sort Rycket dito 2 aar, disse to stoe sygen igiennem i 1766.«

I 1770 ødelagde sygen for sidste gang besætningen. Peder Madsen var ellers stærkt på vej til at komme sig over tabene, og havde 10 kreaturer. Kun 3, som havde klaret sygdommen i 1766, og derfor var immune, overlevede.

»1769 kom Qvægsygen her til landet igien, og begynde Ved Midelfart, blev saa Ved at udbrede sig, at Mange Miste Reent ud alt det de hafde, og Vi miste 7 kiør og kalfve, og Vi beholde 3, som hafde ustaee sygen forhen, og nu blev icke syg ...

den ofvenstaaende Qvægsyge indfalt os først i fasten 1770 ... Nu 1771 Miste Vi en fulkommen stor Vid koe 6 aar gamel, som hafde udstaaet sygdommen 1766, hund føde en levende sort Qviekalv en otte dag før Kyndelmise, stod saa til tredie dag og føde saa et stort Purgans¹⁹, som de kalde en harrekalve²⁰, og døde hun saa strax.«

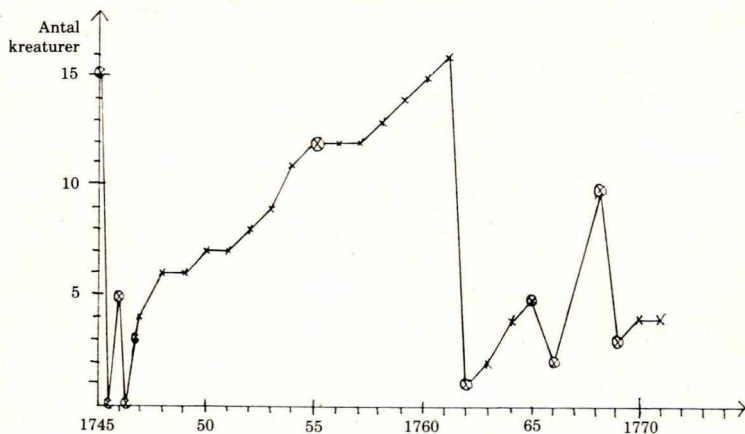
1770 blev sidste gang kvægsygen hærgede Fyn alvorligt. Da den dukkede op igen i 1778–9, lykkedes det ved hjælp af nedslagtninger, effektive afspærringer og langt større veterinær indsats at bremse den i opløbet²¹.

Overfor kvægpesten stod man de mange første gange hjælpeløs. Alle mulige og umulige råd blev prøvet, ofte kun med det resultat at forøge dyrenes lidelser. Peder Madsen fortæller om et middel:

»Naar Qveget dør, tag Svamp af Linge eller Ved Linge, leg dem i driken, og lad dem drike der af, saa skal ingen Kiør eller noget Creatur død; og Naar Noget qvæg bliver syg, saa gjør et Pulver af same svamp og giv Qveget at drike udi vand, saa kommer det sig igien.«

Det gode råd med lindetræets svamp var ikke Peder Madsens opfindelse; det anbefales allerede af Peder Syv²².

Figur 2: Peder Madsens kvægbesætning 1745-71

Forklaring:

⊗: Faktiske tal.

×: Rekonstruerede tal. Til grund for beregningen ligger et tillæg på 1 kreatur pr. år (bortset fra 1753, 1756-7 og 1763).

Kilder: Peder Madsens optegnelser. Kirsten Larsdatters skifte, 3/3-1755.

Ud fra optegnelserne og kreaturregistreringen i skiftet efter Peder Madsens kone i 1755 kan man rekonstruere kvægbesætningens størrelse i de skæbnesvangre år. Dette er gjort i Figur 2.

Fire gange på 25 år slog kvægpesten benene væk under Munkgårdebondens kvægavl, og dengang var der ikke noget, der hed erstatning! Ikke alene repræsenterede kvæget en stor kapital, men det leverede også den helt uundværlige gødning til agrene, mælk til smørproduktionen, samt vigtige fødemidler til den ellers ensformige bondekost. Gødningsmangelen kunne hurtigt blive katastrofal, og derfor måtte der relativt hurtigt anskaffes en ny besætning. Med kvægsygen rasende i landet var det dog sin sag at sætte penge i kvæg; man kunne alt for hurtigt miste dem igen! 1745-9 kom kvægpesten to gange til Munkgårde, men så havde den også gjort det så grundigt, at den døde af det. I løbet af 1750'erne opbyggedes en ny besætning, som gik til grunde i 1762. I resten af 60'erne ud-

gjorde pesten en konstant trussel, og det er derfor ikke så sært, hvis Peder Madsen skulle have mistet lysten til kvæg, og beslutter sig til at satse mere på heste. Siden 1745 førte han bog over *hestefødslerne* på gården, og ifølge denne liste var hestetillægget i 1745-9: 3; 1750-9: 5; 1760-9: 12; 1770-9: 10; 1780-9: 7; 1790-9: 8. Tallene tyder på stærk stigende hesteavl i 1760'erne og fremefter. Om kvægbesætningen nogensinde nåede omfanget fra før 1745 er højst tvivlsomt. Efter 1770 findes ingen oplysninger om besætningsstørrelse førend i 1805, hvor et skifte opregner 8 køer, 2 kvier og 1 kalv²³.

I 1786-regnskabet ses det, at Peder Madsen det år købte 5 fjerding- og 3 halvottigstønder til smør. Omk. 1800 mente landøkonomen Gregers Begtrup, at der skulle 4 køer til at dække en gårds eget forbrug af mælk og smør, samt at en ko kunne producere $1\frac{1}{2}$ fjerding smør om året. Hvis man vover at gøre den måske lidt dristige antagelse, at tønderne repræsenterer *netop* 1 års salgsproduktion, så svarer de $5\frac{3}{4}$ fjerding til 4 køer, og en samlet besætning på 7-8 køer. I 1786 kunne $5\frac{3}{4}$ fjerding smør indbringe omkr. 45 rd.²⁴.

Ægteskaber og børnefødsler

Peder Madsen var gift 3 gange, og blev far til 10 børn, hvoraf de 8 blev voksne.

Om det første ægteskab med Kirsten Larsdatter er han tavs²⁵. Hun døde i marts 1755, og næppe var hun begravet, før han giftede sig igen:

»(I 1775)(1 ord mangler) ieg i ægteskab med en Pige tiende i gribsvad Ved Nafn Anne Madtz Daatter, fød i Brennderup i gudbiereg Sogn, af Christelig forældre, nemlig Madtz Pedersen og Mette lauritz datter, og hafde brylup her paa stedet d. 27. Junius 1755 i hindis 3 eller 24 aar.«

Børnenes fødsler noteres også:

»Kirsten Peders datter fød d. 24. Martius en onsdag formidag hen Ved 9 slet 1756.«

- og 4 år senere:

»min daatter Kirsten Pedersdatter døde 1760, d. 28. Januari i sit alders 4re aar Mindre en to Maaneder.«

Samtidig blev den første indførsel streget over med et stort kryds.

»Maren Peders datter fød d. 31. May 1758 en onsdag klokken 8te om eftermidagen.«

»Rasmus Pedersen, fød 1761, d. 12. Julius kl. 9 om aftenen, en søndag.«

»Jesper Pedersen, fød 1764, d. 17. September en Mandag klokken Ved 9 slet om aftenen.«

Jespers fødsel kostede moderen livet:

»Nu døde min anden hustrue Anne Madtz daatter, d. 18. September 1765 i hindis alders 34. aar, da hun hafde Været her i 10. aar og 3 Maaneder, siden kom ieg i ægteskab med en Pige Ved Nafn Bodil anders datter 1766 i hendes alders 37. aar, fød i Dybmohse af ærlig, skikkelige forældre, Nemlig anders mickelsen og anne hans datter, og Vi hafde troløvelse d. 3. Januri 1766 ... Vi hafde brylup d. 20. Martius i 1766.«

og snart så det første barn dagens lys. Det blev en dreng!

»Anders Pedersen fød 1766 anden jule Nat klokken 4 om Morgenen.«

»Anne kirstine Pedersdatter fød 1768, d. 24. Martius en torsdag klokken 1 qvarteer til 7 om eftermidagen«

Anne Kirstine blev kun 1 år, så døde hun. Peder Madsen krydser også hendes fødselsnotat over, som for at slette hende helt ud af bevidstheden, og skriver:

»min datter ann kirstine Pedersdatter døde d. 7. Martius Ved solens opgang 1769, et aar mindre en 17 dage.«

»Niels Pedersen fød 1770, d. 8. september en løfver dag kl. Ved 9 slet om aftenen.«

og endelig i 1774:

»1774, d. 29. october en løverdag Morgen ved 5 slet Var hans Pedersen fød.«

Børnene som voksne

Børnenes opvækst og senere udvikling satte sig kun få spor i optegnelserne. I 1773 står der om den da 20-årige søn Peder:

»1773, d. 23. Marti blev Peder Pedersen fra sin forstan, at Jeg Maatte hafve 2 a 3 karle til at Vare hannem i to uger, og varede saa aftil om Kyndelmise tide 1774.«

Mon det skulle være tyfus, Peder er blevet ramt af?

Om datteren Maren ved vi fra folketællingen i 1787, at hun var åndsvag og invalid.

Kun Rasmus får en fyldigere omtale:

»Rasmus Pedersen fød 1761, d. 12. Julilius, kl.9 en søndag aften, og Var hiemme til han Var 16 aar gamel; kom saa ud at tienne, og tiente Niels Lauritsen i Hechebøle et aar, kom saa der fra og til hans hansens Encke i Muncgaarde, og Var et og $\frac{1}{2}$ aar, kom saa der fra til Jørgen Knusen ibidem, og Tinte hannem $\frac{1}{2}$ aar; kom saa til Ormehøy og tiente der et og et $\frac{1}{2}$ aar; kom så der fra til gribsva, og tiente Niels Iebsen et halt aar; kom saa der fra til Niels lauritsen i Hækkebøl, og ti-ente der et halt aar, siden kom hand til Sletten at lære at Væve; kom saa i ækteskab med den dyelskende Encke Anne giertru Jensdatter i Sletten 1783.«

Mon det er faderens øjsten, vi her følger, fra han forlader hjemmet, og til han kun 22 år gammel falder til ro hos den dydige gårdmandsenke på Sletten?

Sønnen Anders af 3. ægteskab overtog i 1790'erne fæstet efter faderen. Godsejer Cederfeld de Simonsen kaldte ham en brav mand, og giver børneflokket det skudsmål, at de alle var »gode Mennesker«. Flere af dem kom i hans tjeneste. Den ældste søn Mads blev ladefoged på Søndergårde, og var i Cederfeld de Simonsens øjne »en fortreffelig karl«. Han fæstede senere Blankenborgstedet ved Rørup.

Den yngste søn Hans blev dragon ved det Fynske Dragonregiment, og ansattes derefter som ladefoged og senere skovfoged på Erholm.

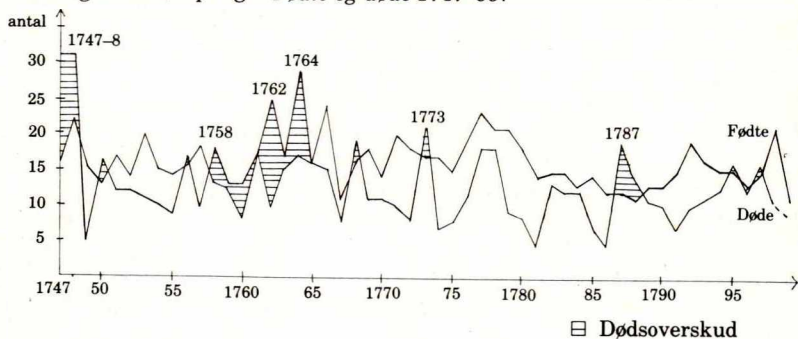
De sidste 3 sønner blev husmænd på egnen; bortset fra Rasmus gjorde ingen af dem gode partier, som kunne bringe dem op i gårdmændenes rækker²⁶.

Liv og død i Rørup sogn

Livet og døden på gården var det centrale tema i Peder Madsens optegnelser, men ind imellem blev der også plads til andet. Man fornemmer en interesse for sognelivet, selvom det der mest noteres er dødsfald. Dem var der også en hel del af, for det var dengang en noget risikabel fornøjelse at være dan-

Figur 3. Rørup sogn: Fødte og døde 1747-99.

Kilde: Rørup kirkebog 1747-1814.

sker. Dødeligheden, især blandt børnene, var uhyggelig høj, og overfor epidemier fandtes ingen effektive forholdsregler. Der- til kom sulten, som navnlig i dyrtider, var de fattiges daglige følgesvend, og som kunne nedbryde selv det bedste helbred. Jeg har i Figur 3 vist antallet af fødte og døde i Rørup sogn fra den ældste kirkebog, og her ses meget store svingninger fra år til år.

I 1747-48 hærgede en voldsom koppepidemi Fyn. Peder Madsen fortæller herom:

»1747 døde her i Rørup sogn 40 mennesker unge og gamle af Hvilke ieg Vil Nevne nogle særdellis; af aalsbooe: Niels Lauritzen og hustru og datter, Peder Jensen, Stæffen Jørgensen (Jens Nielsen og Hustru i skralen, Lauritz Knudsen i heckebøle, Lorentz byger i gribsvad, disse fire blefve begravede en dag); af dybmosse: Anders mickelsen og en Søn; af Etterup: hans Madtzen og Mogens pedersen; af Heckebøle: Christian Johansen, Niels Mickelsen, Niels iebsen. de døde af 1748 er 31.«

I kirkebogen nævnes kun 31 dødsfald i 1747, og det samme i 1748. Det er ikke så sært. Kopper var en meget frygtet sygdom, for den smittede let, og dødeligheden var høj (20-35%)²⁷.

Udover massedødsfald påkaldte også mærkelige dødsfald sig interesse. Peder Madsen omtaler i 1755 en gårdmand fra Hæk-

kebølle, der faldt død om, netop som han på herredstinget var ved at aflægge ed på Bibelen (bogs-ed). Peder Madsen noterer:

»Rasmus sørensen i Dybmose gaar døde først i May 1755; hans gormmsen døde i bogsæd same aar.«

I 1760 døde Mette Madsdatter. Hvem hun var ved vi ikke, måske en slægtning. Han fortæller om hende:

»Mette Madtz dater døde saa strax der efter d. 11. Februari, som icke hafde hafdt enten rest eller Rolighed af Brud og Verk fra Mickelsdag 1758 og til i dag 1760, d. 11. Februri om middagstide.«

Kromandes død omtales også:

»Rasmus Lauritsen Langø i gribsvæe døde den 10. Feburi 1761.«

I 1769 gik en nabo i Dybmose samme vej:

»hans jørgensen i Dybmose døde 1769, lidet for Mickelsdag.«

Og året efter den gamle far i Munkgårde:

»Min fader døde 1770, d. 12 Marti klokken 2 formidag i hans alders 87 aar og 3 Maaneder.«

I 1777 døde:

»Degnen Jacob bug Ved Røyrup kirke, og hans hansen i Muncgaarde døde d. 25. Julius 1777.«

Rørup kirke

I sit lange liv sad Peder Madsen i hundredvis af gange på sin bæk i Rørup kirke, og nysgerrigt fulgte han med i alt det nye, der skete, da kirken i 1750'erne blev bygget om, så den kom til at se ud, som en rigtig herremandskirke, der kunne konkurrere med Wedellsborggrevernes i Husby. Peder Madsen noterer:

»1754 blev grunVolden sat af Røirup taarn; 1755 blev det muret halt op; 1756 blev spiren ferdig; 1757 blev orgeverget bygget og stolene i Kirken ; 1758 blev tavlen insat og Kirken anstrøgen inden til.«

Et par gange noteres rekorddeltagelse ved altergange:

»1773 Var til guds bord i Røyrup kirke den 4de Søndag efter Paaske. 6 duge fulde af folk, som icke mange kand mindes før ... 1773, d. 1. December blev holdet en høj hellig dag udi Dannemark og Norge.«

»1778 d. tredie søndag efter Paaske Var til guds bord i Røyrup Kirke, 7 duger fulde, som ingen kand mindes før.«

At Peder Madsen var en god lutheraner er der ingen tvivl om, han noterer:

»Doct. Morten Luther fød i Eisleben, 1483 d. 10. November, og død 1546, d. 18. Februri.«

Rørup sogn var ikke et selvstændigt pastorat, men hørte sammen med Gelsted, hvor sognepræsten boede. Her skete en ulykke:

»1771 d. anden Martius om morgenen klokken Ved 4 a 5 afbrende gelste Præstegaar Reent af, da Qvinderne Var ope at bage og hede ovnen med foer«²⁸.

En mindre dramatisk – men lige så sjælden – begivenhed var den tidlige fastelavn i 1761:

»dette aar var fastelavns søndag før Kyndelmise, d. 1. Februri.«

Det skete kun denne ene gang i det 18. århundrede.

Jordskælvet i 1759

En anden usædvanlig begivenhed var 1700-tallets kraftigste danske jordskælv i december 1759.

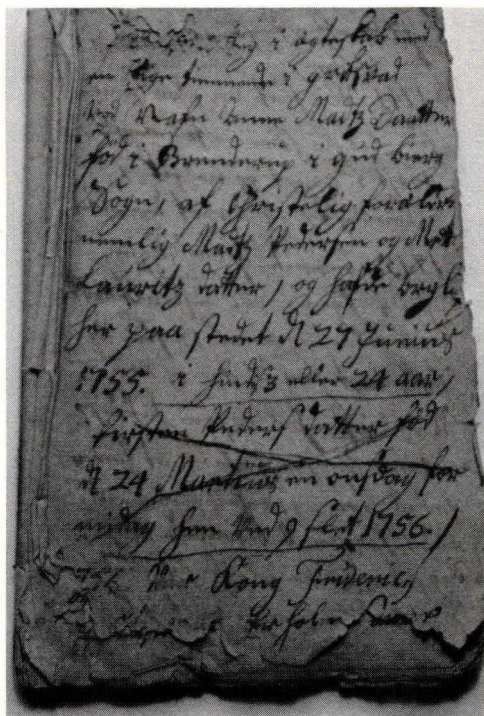
Peder Madsen fortæller:

»1759 kom et stort Jordskielf imellem d. 1 og 22de December, at Huusene Rystede og sengene ligesom de hafde Vugget paa bølger allesteds, hvor mand hørde.«

Jordskælvscentret lå i det sydlige Sverige og rystelserne registreredes mange steder i landet. I »Kjøbenhavns Adresse-Contoires Efterretninger« fra d. 24. december kunne man læse, at rystelserne fandt sted mellem kl. 0⁴⁵ og 1⁰⁰ den 22. december, og varede 3 minutter. Såvidt avisen var underrettet, var der dog ikke sket skader.

Denne, for vore breddegrader, sjældne begivenhed, gjorde uden tvivl stort indtryk. I 1819 omtaler den gamle godsejer på Erholm, at der for 60 år siden var et jordskælv, hvor »Vinduerne rystede med deigne Truget og Hønsene skrege.«²⁹.

Peder Madsens
optegnelser s. 1.

Erholm-Søndergårde godser

Peder Madsen var fæstebonde på Erholm gods, men det bruger han ikke meget blæk på. Han fortæller intet om hoveri, landgilde eller forpagtere. Om Hans Simonsen, der ejede godset 1733–68 noteres kun hans død:

»Amtmand simonsen Paa Erholm døde i Odense d. 13. april 1768, og blev begravet i Røyrup Kircke ope Ved Alteret d. 21. dito.«

Umiddelbart efter omtales forvalterkonens død:

»Maria Dancvart Møllers døde iligeledes Paa Erholm d. 23. april 1768.«

Politiske begivenheder

Peder Madsens beskrivelse af politiske begivenheder tager næsten altid udgangspunkt i det, han direkte har kunnet iagttage eller høre.

Om Frederik den 5. noterer han:

»1756 Var Kong Frideric (2 ord mangler) Erholm (1 ord mangler) efter Pinseugen (2 ord mangler) kom tilbage ...

1759 Var Kong Frideric den 5te Paa VædelsBorg...

Kong friderig d. 5. døde d. 11. Januari 1766.«

100-året for enevælden blev fejret i 1760:

»1760, d. 16. october holde Vi en Jubelfæst for Enevolds-Magten.«

Munkgårde lå tæt ved hovedlandevejen, og derfor kunne Peder Madsen let iagttage troppebevægelser:

»1758 Reyste Vore Krigsfolk til holstein.«

Om den truende situation i 1762 beretter han:

»1762 Reyste de øvrige Krigsfolk ud, skulle strax værret i slag med Muskovitzerne, blev saa strax forligt, og De kom tilbage igjen om Mickelsdag«.

Struensees fald i januar 1772 var noget af en gyser, som optog sindene – også Peder Madsens. Han fortæller:

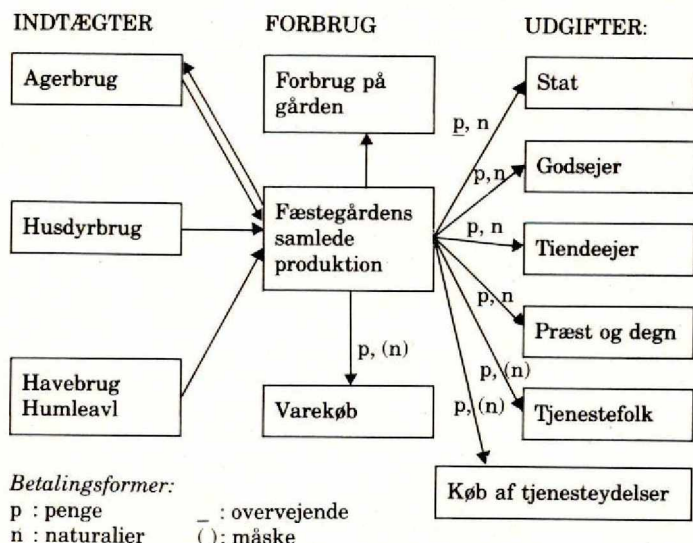
»1772 d. 17. Januari var det stoer Mirackel skeede i Kiøbenhavn, at Kong Christian d. 7. skulde hafde været bragt af dage, og deres forset lykedes dem icke, og alle hore husene Nebrudt, og et, var det yperste i Østergaade, der Var 300 oxehoveder fulde af Viin og bleve alle sønderslagne, at gaden flød med Viin.«

De mange rygter om, at Struensee havde planer om at udråbe sig selv til vicekonge, og myrde Christian den 7, hvis denne skulle gøre modstand, er åbenbart blevet troet, og sikkert også brugt af enkedronningens folk til at legitimere kuppet og den senere brutale henrettelse af Struensee og Brandt³⁰.

Fæstegårdsøkonomien

Udover optegnelserne rummer Peder Madsens notesbog også nogle regnskaber. Det drejer sig dels om et regnskab over pen-

Figur 4: Fæstegårdsøkonomien – en skitse

geudgifterne i forbindelse med opførelsen af stuehuset i 1782, og dels om et pengeudgiftsregnskab for 1786.

Inden disse gøres til genstand for en analyse, vil jeg præsentere en model, der viser de økonomiske sammenhænge på en fæstegård (Figur 4).

Det er karakteristisk for fæstegårdsøkonomien, at den er en blandingsøkonomi; man betalte både med penge og produkter (naturalier). 1786-regnskabet er kun et pengeregnskab. Derfor omfatter det kun en del af gårdens samlede udgifter, idet naturalierne mangler. Det drejer sig om: 1. korntiende (hver 10. neg); 2. kornskat (omkr.3 td. korn); 3. varebytte med købmænd; 4. naturaliebetaling til håndværkere; 5. naturalieløn til tjenestefolk. De sidste 3 betalingsformer synes at have været af et meget beskedent omfang, f.eks. får man indtryk af, at købmandshandelen har været 100% pengebaseret.

Inden regnskabet gennemgås vil det være vigtigt at vide om 1786 var et godt eller dårligt år.

1786 – hvordan var året?

Høsten 1785 havde været meget dårlig, og derfor var der ikke noget stort overskud at gå vinteren i møde med³¹. Efter en mild januar 1786 gik vinden i øst, og i februar frøs det hårdt. Omk. 1. marts var Bælterne tilfrosne, og d. 10 vovede oberst Molkte pelsen, og kørte i karet over isen fra Nyborg til Korsør. Noget sådant var ikke sket siden den store isvinter i 1709. Først i april tøde isen op, og i maj var det stadig så koldt, at man, ifølge Peder Madsen, måtte gå med handsker³².

Lille høst og hård vinter måtte give høje kornpriser. Allerede i januar 86 meldes om »overdrevne« høje kornpriser på især havre i Svendborg. I marts var situationen mange steder alvorlig. Avisen fortæller:

»Bondens nød i Aar er i vores ellers saa frugtbare Fyen overmaade stor. Mangelen paa foring har siden midt i forrige Maaned nesten været almindelig. Paa mange steder har Bonden ikke indhøstet saa meget, som han behøver til Brød og Sædekorn, og til at oprette det Manglende til nødtørfdig Underholdning for sig og Familie, er det lidet ikke tilstrækkeligt, som han inddrager for fede Vare.«³³.

D. 17. marts nævnes det, at

»Rug kan paa mange Steder i Fyen næsten ikke faaes for Penge, og mange Bønder maae brække deres gamle Straaetage af til Føde for kreaturerne.«³⁴.

Trods sent forår blev høsten 1786 nogenlunde god³⁵. Dyrtiden forsatte dog året ud. En rejsende, der d. 30. august kom til Odense fortæller til avisen:

»Min Vært klagede, at alt var saa dyrt i Fyen, Høet, Kornet, Smørret, alt dyrt og næsten ingen Frugt at faae for Penge.«³⁶

Senere fortælles det, at Fyn havde importeret byg fra Jylland, hvilket var meget usædvanligt; samtidig gemte de folk, der havde korn, dette i håb om endnu bedre priser.³⁷

Helhedsindtrykket af 1786 bliver derfor et år med *ret ugunstige klimatiske betingelser for agerbrug, en høst lidt under middel, og dyrtid*. Hvordan klarede gårdmanden Peder Madsen sig i den situation? Det skal vi nu kigge nærmere på.

Peder Madsens pengeudgifter i 1786

	Rd.	Mk.	Sk.
1. <i>Skatter</i>	20	2	8 (17%)
nemlig			
kvartalsskat	10	2	5
ekstraskat	3	2	8
fourage	2	4	13
folkeskat		5	0
tinghus- og bropenge		4	7
skattekornspenget		3	12
soldaterpenget		3	4
herredsfogedpenget		2	10
vejpenget		1	2
delinkventpenget		1	2
told (konsumption)		1	
mønstringspenget			9
2. <i>Landgilde</i>	19	0	0 (16%)
½td. smør afløses med	15	0	0
24 pund humle afløses med	4	0	0
3. <i>Tiende, offer og skoleløn</i>	2	1	12 (2%)
bla. offer	1	3	7
tiende for 2 kalve		1	
4. <i>Løn</i>	14	4	8 (13%)
nemlig			
Påske folkeløn	11	2	0
Pigens sommerløn	3	2	8
5. <i>Husholdningsudgifter</i>	4	3	14 (4%)
bla. 5 skæpper salt	1	1	14
3 pund fisk		1	8
ål		1	11
4 skæpper kul		1	0
6. <i>Husholdningsartikler</i>	2	5	15 (3%)
bla. jydepotter			11
smørtønder (5 fj. og		5	14
3½ ottingtønder)			
7. <i>Brændevin</i>	7	5	2 (7%)
nemlig			
30 pottes (29 l) brændevin	7	3	14
1 kande mjød til høstgilde		1	4 (anslået)
8. <i>Tobak</i>		3	6 (½%)
9. <i>Tøj og fodtøj</i>	3	1	11 (3%)
bla. 7 par træsko		2	3
2 alen lærred		1	6
kjoleknapper		1	8

	Rd.	Mk.	Sk.
10. <i>Vedligeholdelse og reparation</i>	5	0	4 (4%)
bla. teglsten		3	12
1 bimbel ($\frac{1}{2}$ anker) tjære	1	2	0
jern og stål	1	2	2
11. <i>Håndværksløn</i>	4	2	5 (4%)
nemlig:			
væver	1	4	11
skrædder/syløn		5	12
smed		4	0
farver		2	12
garver		1	12
rokkedrejer		1	6
12. <i>Kreaturkøb</i>	5	4	8 (5%)
nemlig:			
1 ko	5	4	8
13. <i>Korn, ærter og frø</i>	23	4	2 (20%)
nemlig:			
10 skp. byg om foråret	3	2	4
2 skp. ærter om foråret	1	1	0
2 td. havre om foråret	4	4	0
hørfrø		3	0
2 td. byg om sommeren, købt i Assens	8	4	0
10 skp. rug om sommeren, købt i Bogense	5	1	14
14. <i>Gaver</i>	2	0	14 (2%)
nemlig:			
bryllup i Gelsted		2	8
do. i Hønnerup	1	1	6
barsel i Dybmose		3	0
15. <i>Diverse</i>	1	0	13 (1%)
bla. almisse			11
1 par briller (glarøyen)		1	0
ornepenge			6
<i>Samlet pengeudgift</i>	117 Rd.	5 Mk.	10 Sk.

Note: En del gange har Peder Madsen slået flere ting sammen til et beløb. De fleste steder har det ved sammenligning været muligt at finde ud af, hvad hver enkelt ting har kostet, men nogle gange har jeg været nødt til at foretage en skønsmæssig fordeling. Da det kun drejer sig om småbeløb kan det ikke påvirke den samlede udgiftsfordeling. Procenttallet i parantesen angiver postens andel af totaludgiften.

Hen på efteråret foretog Peder Madsen en sammentælling: »Nu er tilsamen foruden handpenge: 85 rd. 1 mk. 6 sk.« Regner man efter kommer man til 110 rd; derfor må de 85 rd. kun omfatte de faste, nødvendige udgifter³⁸.

Skat, landgilde, tiendepenge, offer og penge til korn, eddike, salt, tjære, jern og kul beløber sig til 84 rd. 1 mk. 7 sk; det er 71% af de samlede udgifter. Ikke alle udgifter blev betalt med lige stor glæde. Vejskatten kaldes »plusterpenge«. Pluster betyder »plyndre, snyde, og nare«. Peder Madsen har åbenbart ikke syntes, at han fik noget for de 18 skilling!

Flest penge blev givet ud til *korn*. Noget af det må have været importeret såsæd, men behovet for købekorn har givetvis været meget stort netop i 1786 pga. den dårlige 1785-høst. Ialt 6½ td. købt. I 1786 har Peder Madsen hverken købt, – eller for den sags skyld, – fået noget korn fra godset, selvom man her solgte meget korn til bla. bønderne³⁹.

Ifølge fæstebrevet skulle Peder Madsen levere 24 pund humle og ½ td. smør årligt. Disse naturalier kunne dog efter aftale erstattes med penge. Det skete i 1786, hvor Peder Madsen, som vi har set, gav 15 rd. for smørret, og 4 rd. for humlen. Afløsningstaksten for smør var således 7 rd. 3 mk. pr fjerding. Pga. kraftige prisstigninger på smør var markedsprisen en hel del højere. Allerede i august kostede en fj. 8 rd. 4 mk (Svendborg), og det har derfor kunnet betale sig for Peder Madsen at sælge smørret⁴⁰.

Mht. regnskabet som helhed må man sige, at Peder Madsen har brugt penge på overraskende mange ting, de dårlige år taget i betragtning. Han kunne betale de faste udgifter uden resistance, og derudover har han haft råd til at købe en ko, holde håndværkere, og endda købe for 1½ mark kjoleknapper. Udgiftsregnskabet vidner ikke ligefrem om stor nød i Munkgårde!

Peder Madsens indtægter

Desværre førte Peder Madsen intet indtægtsregnskab. Alligevel vovede jeg forsøget, og prøver at bestemme hans salgsindtægter, ud fra hvad der tidligere er beregnet. Resultatet ser sådan ud:

Kornavl:

Godt år (1757):	Høst	: 63 td.
	Tiende	: 8 td.
	Skattekorn	: 3 td.
	Såsæd	: 15 td.
	Fødekor	: 40 td.
	OVERSKUD	: 17 td. indbringer ca. 30 rd.
Middelår (1791):	Høst	: 57 td.
	Tiende	: 6 td.
	Skattekorn	: 3 td.
	Såsæd	: 15 td.
	Fødekor	: 40 td.
	UNDERSKUD	: 7 td.

Humleavl:

Middelår (1791):	Salgsindtægt: Mindst 15–20 rd.	
Godt år (ca. 1800):	Høst	: 30–40 lispund
	Tiende	: 3–4 lp.
	Landgilde	: 1½ lp.
	Forbrug	: 2 lp.
	Stænger	: 1 lp.
	OVERSKUD	: 22½–31½ lp. indbringer 45–63 rd.

Kvægavl:

Smørproduktion :	
10 køer (1744)	: 25–35 rd.
8 køer (1786)	: 43 rd.
Kreatursalg	: ukendt

Hestesalg: ukendt.

Fåresalg/uldsalg: ukendt.

Havesager: ukendt.

Gærdselssalg: formentlig 1–5 rd.

Peder Madsens indtægter

Selvom kun en del af Peder Madsens indtægter kan kvantificeres, fremgår det med al tydelighed, at det var husdyrproduktionen og humleavlen, som skabte gårdens overskud. Kornhøsten kunne nogenlunde dække gårdens fødevarebehov og de påhvilende kornafgifter, men noget overskud til salg har der sjældent været. Situationen i 1786, hvor Peder Madsen købte 6½ td. korn, er sikkert ganske typisk i den henseende.

Begtrups beskrivelse af bondegårdsøkonomien i dette område er således, ud fra, hvad vi har set i Munkgårde, ganske dækkende, når han skriver:

»I Sognene (*mellem Billesbølle og Vissenbjerg*) avles ikke meget mere Korn end til eget Forbrug. Landmandens vigtigste Indtægter drages af hans Skove, Gjerdsel, Tørveskjær, Humle, Qvægavl, Fedevarer, unge Heste m.v.«⁴¹.

Peder Madsen som fæstebonde

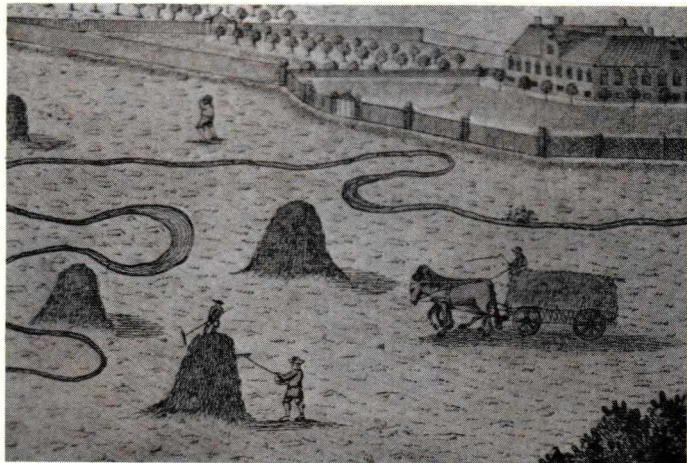
Det er tidligere bemærket, at Peder Madsen næsten ingenting fortæller om det at være fæstebonde. Regnskabet afslører, at han i det ret vanskelige år 1786 kunne betale både skat og landgilde, og hoveriet har han sikkert også passet, som han skulle. Men var det nu typisk for ham?

I 1750'erne havde Peder Madsen kun et enkelt år en *restance* på 1 fj. smør, men den blev betalt inden næste års regnskab blev afsluttet. Værre blev det i 1764, hvor kvægpesten betød, at han ikke kunne levere ret meget smør. I løbet af 1765 blev restancen bragt ud af verden, men kun for en kort tid. I 1766 skyldtes 11 pund humle, og i 1767 8 rd. af korntiendepengene samt 1 fj. smør. Året efter var smørret leveret, og i 1769 var Munkgårdebonden igen restancefri.

Kun én gang til kneb det med at betale til tiden. Det var i det dårlige høstår 1772, hvor hele landgilden udeblev; den blev dog leveret i løbet af 1773, og fra nu af var Peder Madsen restancefri⁴².

Munkgårdebønderne ydede *helgårdshoveri* til Erholm, og det omfattede i 1792 59 spand- og 208 gangdage om året. Det var ret meget, og en hel del mere end Søndergårdebønderne. I 1791 blev det påbudt, at der skulle indgås hoveriaftaler mel-

Detalje med hoveribønder, her fra Bidstrup gods ved Randers (1757).

lem godsejer og hovbønder. Det gik nemt med Søndergårdebønderne; i maj 1792 var aftalen her i hus. Længere tid tog det på Erholm gods, hvor halvdelen af hovbønderne, – og deriblandt Peder Madsen, – krævede en nedsættelse af hoveriet. Først i februar 1794 bøjede bønderne sig, og accepterede gods-ejerens hoverikrav⁴³.

Fra et godsejerssynspunkt var Peder Madsen en fæstebonde, som godsejeren på Erholm kunne være godt tilfreds med. I 1769 fik han da også skudsmålet; »stræbsom, ædruelig. kan betale, hvad han skal«⁴⁴.

Et andet vidnesbyrd om Peder Madsens gode økonomiske kår er det, at han i 1782 byggede et *nyt stuehus*. Det gamle var på 17 fag, og det blev nu erstattet af et nyt på 18 fag. Alt egetømmeret til bindingsværket fik Peder Madsen lov til at hugge i Erholms skove. Træhugningsarbejdet startede d. 6. marts, men måtte indstilles pga. vinter i 8 dage. D. 26. marts begyndte man at rejse huset, og i løbet af foråret stod det færdigt. Peder Madsen bogførte alle byggeudgifter, for han var meget interesseret i at vide, hvor meget det nye, moderne stuehus stod ham i. Egetømmeret fik han, som nævnt, gratis, men han måtte betale savløn (14 rd.). Spær, lægter og loftsbjælker

måtte han selv købe; det kostede ialt 38 rd. Af håndværkerudgifterne lå tømmeren på førstepladsen; han fik 15 rd. for sit arbejde. Peder Madsens samlede byggeudgifter beløb sig til 118 rd; »saa meget som ieg hogse (*husker*)«.

I det gamle stuehus fandtes kun 5 rum: øverste-, mellem- og vinterstuen (køkkenet), bryggers og kælder. I det nye var der *udover* disse et lille kammer ved mellemstuen, sengekammer og ølkammer. Stuehuset blev opført med egebindingsværk og mursten til gårdsiden, og ellers med en blanding af sten og lerklining. I stuerne lagdes stengulv, og alle rum fik fjælleloft. Desuden forsynedes huset med 2 ildsteder og 14 fag blyvinduer. Det var således et efter datidens forhold meget nyt og bekvemt hus, Peder Madsen lod bygge. Det var i brug i 101 år; i 1883 erstattedes det af gårdens nuværende stuehus⁴⁵.

Slutbemærkninger

Peder Madsen var, som bonde, helt afhængig af naturen. Årets gang, – denne stadig gentagne rytme, – prægede hele hans livsopfattelse og forestillingsverden. I dette univers kom dog nu og da kometer tilsyne, som varslede undergang. Én hed dyrtid, én anden udskiftning. De fortalte om tider, hvor naturen ikke længere var bondens herre, men tværtimod hans slave, som kunne presses til det yderste.

Peder Madsen levede i en tid præget af omvæltninger. Det danske bondesamfund blev mere og mere integreret i den begyndende kapitalistiske markedsøkonomi, og de stigende priser efter 1750 gjorde både godsejere og gårdmænd rigere.

Selvom det ikke har været muligt at følge denne velstandsudvikling hos Peder Madsen år for år, er der ingen tvivl om, at den har fundet sted til trods for, at det tog mange år at komme over kvægpestens tab. Peder Madsens notatbog bekræfter på sin vis ganske godt dette forløb. Optegnelserne beretter om livsbetingelserne i det gamle selvforsyningslandbrug, mens pengeregnskaberne fra 1782 og 86 indvarsler det nye markedsorienterede landbrug.⁴⁶

Noter

1. Jeg vil gerne takke Peder Madsens 3 × tipoldebarn Jørgen Bækholm og hans kone Mette Bækholm, Munkgårde, i hvis besiddelse disse optegnelser er, for stor gæstfrihed og for tilladelse til at benytte optegnelserne og det øvrige historiske materiale, der opbevares på gården.
Tak også til lektor Inge Lise Pedersen, Institut for dansk dialektforskning, Københavns Universitet, for megen velvillig hjælp til løsning af sproglige problemer.
2. Peder Madsens optegnelser er indført i et lille hæfte (10,5 × 10,0 cm) på 54 sider, som formentlig opr. har været brugt som skatte- eller tiendekvitteringsbog. (4 sider er nemlig klippet ud). Hæftet omfatter:
  1. Optegnelser fra årene 1744 til 1794 (34 sider)
  2. »Om beste fødsel« (hestefødsler 1745–98)(4 sider)
  3. Pengeudgiftsregnskab for stuehusbyggeriet 1782, (3 sider)
  4. Pengeudgiftsregnskab for 1786, (8 sider)
  5. Uddrag af pengeudgiftsregnskab, ukendt år (sandsynligvis 1782)(1 side)En fotokopi af optegnelserne findes på Institut for europæisk folkelivsforskning i Brede.
I denne artikel citeres samtlige 34 sider optegnelser uden udeladelser.
3. Kilderne til ejendomshistorien:
Markbog for Rørup sogn, 1681–3, nr. 542. Rentekammeret, RA.
Skøde- og Panteprotokol, nr. 13,1716–22, fol. 525. Fynbo Lands-
tings Arkiv. LAF.
Auktionsskøde, 9/2–1729 på 3 gd. i Munkgårde og 2 i Dybmose.
2/6. 1671–1847. Adkomster. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF.
Danske Slotte og Herregårde, bd. 9 (Jerstrup).
Historiske forhold i Årup Kommune, s. 104. Landsbyregistrering i
Fyns amt, Fyns Amtskommune 1983.
4. Kirsten Larsdatter, skifte 3/3–1755. Munkgårde, privateje.
Anna Madsdatter, skifte 8/1–1766. Munkgårde, privateje.
Fæstebrevet til Peder Madsen er udstedt 7/8–1749. 7/1. 1689–
1768. Fæsteprotokol. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF. Det
originale fæstebrev findes i 7/11. 1723–1801. Annulerede fæste-
breve. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF. Mads Pedersens fæ-
stebrev er udstedt 30/3–1710. Indfæstningen var 10 rd. Fæstepro-
tokol 1704–11. Det fynske ryttergodsarkiv. LAF. Fæsteakkord til
Anders Pedersen, 9/2–1793. Indfæstning 120 rd. 7/5. 1692–1795.
Fæstebreve og kontrakter. Først i 1808 fik A.P. det endelige fæ-
stebrev. 7/2. 1768–1834. Fæsteprotokol for Erholm. Erholm-Søn-
dergårde godsarkiv. LAF. De slægtshistoriske oplysninger er hen-

- tet fra H.J. Jørgensens slægtshistoriske undersøgelser, der findes på Munkgårde.
5. Markbog for Rørup sogn, 1681–3, nr. 542. Rentekammeret. RA. Synsforretning 1769. 14/12. 1769–1979. Beskrivelse af godsets indretning og forbedring. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF. Historiske forhold i Årup kommune, s. 99–110.
  6. Brasch: Vemmetoftes Historie, bd. 3, s. 150, Khb. 1863. Hoverieretretning 1792. 7/22. 1770–1860. Hoverisager. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF.
  7. Udsæden angives i 1769-synsforretning til 15 td. Forbruget af fødekorn findes intetsteds oplyst, men på en gård på 6–7 td. htk. og for 5 beboere synes forbruget at have været omk. 40 td. korn årligt. (Klestrups normalregnskab 1782 i Bryld og Hau: Det agrare Danmark, Herning 1982 s. 107–9; og Fleischers regnskab fra 1786 i Hansgaard: Landboreformerne i Danmark, Kbh. 1981, s. 188–90, og K. Schousboe: Foldudbytte og bondeøkonomi, Fortid og Nutid 1979, s.45f.)
  8. Cederfeld de Simonsens bemærkninger på omslagsarket til udskiftningssagerne fra Etterup og Munkgårde. 5/6. 1780–1819. Udskiftnings- og landvæsenssager. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF.
  9. P. E. Braes' indberetning 1743. Fra Fyens Fortid, bd.3, Kbh. 1921, s. 166.
  10. Om humlens vækstbetingelser mm.:
F. C. Jensen: Dansk Havebog, s. 121f. Kbh 1864, og Joh. Trolle: Havebrug paa Fyn i gamle Dage. Aarb. f. Hist. Samf.f. Odense og Assens Amter 1926, s. 68-120.
Markbog for Rørup sogn, 1681–3, nr. 542.
  11. »Udbyttet af humleavl kunne svinge fra år til år, men humlen gav som oftest en god indtægt«. Hans Jørgensen om humleavl omk. 1900 i hæftet Humleavl- og handel, s. 10. Publikation nr. 9, 1979. Lokalhistorisk Arkiv for Ejby Kommune.
C. F. Gersdorffs indberetning 1743. Fra Fyens Fortid, bd. 3, s. 182. G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, bd. 3, s. 209. Kbh.1806.
  12. Frd. af 1/5–1683 påbød, at humle skulle sælges efter vægt, og ikke måles i skæpper. Ikke desto mindre angives humleydelsen ofte i skæpper i jordebøger og landgildelister, og herudfra fremgår det, at 1 skæppe = 2 pund humle.
Humleafløsningsstaksten på Erholm-Søndergårde godser var indtil omkr. 1770 1 rd. pr lispund, derefter 2 rd. frem til 1787, hvor det hævedes til 2½ rd. 18/1–20. Årsregnskaber. Erholm-Søndergårde godsarkiv.
  13. Humlehøsten i *godt år*: 30–40 lispund, hvorfra fragår tiende (3–4 lp), landgilde (1½ lp), egetforbrug (2 lp) og udgift til vedligeholdelse

(1 lp). Tilbage bliver $22\frac{1}{2}$ – $31\frac{1}{2}$ lp, der med en pris på 2 rd. lp. kan indbringe 45–65 rd.

I hoveriefterretningen angav Jørgen Knudsen, der havde lige så meget skov, som de 2 andre Munkgårdebønder, at han alene solgte humle for $11\frac{2}{3}$ rd. Hoveriefterretninger 1791, Rtk. 2485. 115. Hoveriefterretninger. RA.

14. P. Hansen: Kvægsygen paa Fyen i det 18de Aarhundrede. Fynske Aarbøger 1941, s. 355f.
Folmer Nielsen (red.): Husdyrsygdomme, Kbh. 1941.
15. Klingenberg's komet omtales i Peter L. Brown: Comets, Meteorites and Men, s. 68, 82, foto nr. 5. London 1973.
L. Holberg: Korte Betænkning over den nu regierende Qvægsyge. Videnskabernes Selskabs Skrifter 1745, s. 393–4.
16. H.A. Brorson: En Psalme mod den begyndte Landeplage, 1745. Opfattelsen af kvægpesten som Guds straf, førte mange steder til en »laden stå til«- holdning. Hans Gram fortæller i et brev fra 1745 om grevinde Schach, der prøvede at få sine bønder på Giese-gård til at bruge et, efter hendes mening, nyttigt middel mod sygen. Det nægtede de, idet de hævdede, at »hvad Vor Herre vil tage bort, faaer de at miste. Hvad hand vil spare, beholder de vel foruden Menneske-Hielp.« Grevindens bønder på Gram gods i Sønderjylland viste sig lige så vrangvillige, da sygen ramte dem, så hendes Nåde blev nødt til at rejse derover. Gram siger om bøndernes holdning, at den reformerte »kong Wilhelm III kunne ikke være større Prædestinationianer end disse bønder.« (H. Grams brev til C. A. Plessen, 31/7–1745, brev nr. 134 i: »Breve fra Hans Gram«, udgivet af Herman Gram, Kbh. 1907, s. 269–72).
17. Det antages, at 10 af de 15 kreaturer i 1744 var køer. Værdien af en ko sættes til 5rd; og prisen på en fjerding smør til 4 rd. 4 køer forsyner gården, de resterende 6 producerer fra 1 til $1\frac{1}{2}$ fjerding smør årligt. Det giver en indtægt på 25–35 rd. Se iøvrigt note 24.
18. Kopibog 1742–68, fol. 368, nr. 8. Assens-Hindsgavl Amters Arkiv. LAF Kvægpesten på Erholm-Søndergårde godser har jeg beskrevet i »Vestfynske fæstebønder«, s. 94f. Odense 1984.
19. purgans (latin) = urenhed, skarn.
20. Harrekalv er en betegnelse for kødklumper, der bliver tilbage i koen efter kælvningen. Klumperne dannes ved afsnøring af børslimhinden. (Børen er koens »livmoder«) K. Boers: Dansk veterinær folkemedicin, s. 257f. (Dansk Veterinærhistorisk Aarbog, 6. årgang, 1939).
21. P. Hansen: Kvægsygen paa Fyen ... ; s. 372.
22. K. Boers: Dansk veterinær folkemedicin, s. 154f. Lindetræssvampen anvendtes også mod andre kvægsygdomme (Se Boers, s. 154, 213, og 266).

23. Skifte efter Kirsten Jensdatter, 29/8–1805. K. J. var Peder Madsens svigerdatter. Munkgårde, privateje.
24. Begtrup: Beskrivelse ... s. 215.
E. Helmer Pedersens smørydelsestal på 28 kg pr. ko fra bla. Frederiksgave i 1773 er lidt mindre end Begtrups 1½ fjerding, der svarer til 36 kg. (E. Helmer Pedersen: Dansk landbrugsudvikling i det 18. århundrede, s. 63, Landbohistorisk Tidsskrift, 2. rk. 5. bd. 1983)
Den senere kgl. forvalter F. W. Trojel var i 1760'erne forvalter på Billeskov på Vestfyn. I 1768 indsendte han et forslag til Landvæsenkommisionen, og i de foretagne beregninger gik han ud fra, at en ko kunne producere 2 fjerdinger smør om året. (F. W. Trojels forslag, 27/6–1768. Rtk. 432. 36. Journaliserede forslag, afhandlinger, ... RA).
Smørpris 8 rd. pr fjerding.
25. I ægteskabet var 2 børn: Mads, f. 9/2–1751, og Peder, f. 26/5–1753.
26. Cederfeld de Simonsens udaterede notat ved årsregnskabet 1780/1. 18/11. Årsregnskaber 1780/1–1781/2. Erholm-Søndergårde godsarkiv.
27. H. C. Johansen: Næring og bystyre, s. 34f, 274f. Odense 1983.
28. foer = foder, der på Fyn var en alm. betegnelse for halm.
29. I. Lehmann: Danske jordskælv, Meddelelser fra den danske geologiske forening, 1956, s. 88–103.
Københavns Adresse-Contiors Efterretninger, nr. 56, 24/12–1759.
29/17. Familieefterretninger, bd. 2, s. 1031. Erholm-Søndergårde godsarkiv.
30. En norsk bonde omtaler de samme mordplaner, som oven i købet skulle gå ud på at give kongen gift. (En norsk bondes optegnelser om Struensee og Katastrofen, 17. Januar 1772, Historisk Tidsskrift, 6. rk. 1. bd. 1877–8, s. 799).
31. Cederfeld de Simonsen skriver i begyndelsen af oktober 1785 om høstresultatet: »Afgroden her af alle Sorter har været slet og især af Erter og Vikker næppe Sæden.« Indberetninger om høsten 1785. Rtk. 352.162. RA. F. Mikkelsen: Klimaændringer og samfund ca. 1500 til 1850, s. 35. (Landbohistorisk Tidsskrift, 2.rk. 5. bd.).
Kun få frø nåede til fuldkommenhed i »afvigte vaade og kolde Sommer«. Salgsannonce for importerede frø i Odense Adresse-Contiors Efterretninger, 1786, nr. 27,4. april.
32. Fyens Stifts Journal 1786, 3. februar.
33. Odense Adresse-Contiors Efterretninger 1786, nr. 23,21. marts. I 13. marts udgaven fortæller avisen, at »den kiere Rug« koster 26–27 mk. pr. tønne i Svendborg, og så er den endda delvis fordærvet.

34. *Fyens Stifts Journal* 1786, 17. marts.
35. *Indberetninger om høsten 1786*. Rtk. 352. 163. RA.
Forvalter Møller påtegner d. 5/9-1786 cirkulærebrevet med en bemærkning om, at tilstanden på Stamhuset svarede til den, der blev skildret på Brahesborg. Her skrev forvalteren: »Kornavlen her ved gaard og gods af Rug er temelig god ..., Byg, Havre og Boghvede derimod er meget Ringe af vext og til Traven, og staar det meste endnu paa Markerne«.
36. *Fyens Stifts Journal* 1786, 25. oktober..
37. *Fyens Stifts Journal* 1786, 10. og 17. november.
38. Peder Madsen røber ikke, hvordan han er nået til 85-1-6.
39. I begyndelsen af 1787 købte Peder Madsen 1 td. rug hos gods-ejeren. Kornregskab for Søndergårde. 1/10-1786 til 11/6- 1787. Bilag til årsregnskabet. 18/14. Årsregnskabet 1786/7-1787/8.
40. *Fyens Stifts Journal* 1786, 14. august.
August Hennings, der efteråret 1786 rejste gennem Fyn, skriver: »Prisen paa Smør i Fyen var kun ringe. Tønden gialdt 32 Rdlr. Man angav mig, som Aarsag, at Accorderne var sluttede i For-aaret, og Priserne altsaa bestemte, førend man forudsaae denne nærværende Mangel. Formodentligen var der altsaa intet Smør meer at faae for denne Priis«. (Minerva, marts 1787, s. 362.)
41. *Begtrup: Beskrivelse ...*, s. 29-30.
42. Restancelister i div. årsregnskaber.
Peder Madsens far havde i årene 1743-49 kun restance i 1747-8 (1 fj smør). Restanceproblematikken på Stamhuset har jeg be-handlet i »Vestfynske fæstebønder«, og her kan forløbet fra år til år følges. (s. 102f).
43. 7/22. 1770-1845. Hoverisager. Erholm-Søndergårde godsarkiv.
44. Synsforretning 1769. 14/12. 1769-1979. Beskrivelse af godsets indretning og forbedring. Erholm-Søndergårde godsarkiv.
45. *Det gamle stuehus*:: Kirsten Larsdatters skifte 1755, Munkgårde, privateje.
Det nye stuehus: Kirsten Jensdatters skifte 1805, Munkgårde, pri-vateje. Bilag J. Specifikation paa egetømmer leveret til bønder »til Bygninger deels af nye at opføre og deels at reparere«. Regn-skabet 1782/3. 18/12. Årsregnskaber 1782/3-1783/4. Erholm-Søn-dergårde godsarkiv.
Brandtaksation 28/8-1801. 15/5. Brandtaksationsprotokol 1792-1866. Erholm-Søndergårde godsarkiv.
46. Jvf. Martin Zerlang, m. fl: En selvskreven historie, s. 24ff. Kbh. 1982, og Karen Schousboes indledning i *En fæstebondes liv*, Kbh. 1983.